

Az uráli nyelvek névmásainak igei komponense

Ha az uráli nyelvcsalád legősibb névmáscsoportjára (személyes-, kérdő-, és mutatónévmás) gondolunk, a címben megfogalmazott probléma egészen szokatlannak, sőt, gyanúsnak tűnhet, hiszen közismert, hogy épp ellenkezőleg, a névmások vettek részt az igei és a névszói csoportok kialakulásában, e folyamat nyomai világosan megfigyelhetők mind a finnugor, mind a szamojéd nyelvekben (igei személyragok, birtokos személyjelek). A nyelvek általános tipológiai vizsgálata során az uráli nyelveket ebből a szempontból az indoeurópai, a törökségi és egyéb nyelvcsaládokkal szokták összehasonlítani. A különböző nyelvcsaládok nyelveiben feltűnő az említett névmáscsoportok hangalaki egyezése is, ami nem tekinthető pusztán véletlennek.¹

E cikk vizsgálatának tárgya, a határozatlan névmások csoportja, úgy látszik, a világ nyelveiben elég későn keletkezett. Ezek képzésében a különböző nyelvcsaládok nyelvei mégis sok hasonlóságot mutatnak. Például a határozatlan névmások mind az indoeurópai, mind az uráli nyelvekben a kérdőnévmásokból alakultak ki. M. A. Castrén a szamojéd nyelvekről megjegyzi: „Unter den indefiniten Fürwörtern sind die meisten aus interrogativen und relativen gebildet, teils durch gewisse Ableitungssilben: *ri, hua, qua, ggua, ta* u. s. w., teils durch den Zusatz von Suffixen . . .”² Sok szempontból hasonló képet mutatnak az indoeurópai nyelvek. K. Brugmann idézzük: „Überall konnten Formen, die orthoton interrogativ waren, unbetont auch als Indef. gebraucht werden, besonders im negierten Satz. Meist aber wurde dem Pronomen, wenn es indefinit verstanden werden sollte, noch eine Partikel beigegeben.”³

Az ősi kérdőnévmások határozatlan névmási funkcióban való használata jól megőrződött az uráli nyelvcsalád finnugor csoportjának nyelveiben. Néhány példája ennek: *fi. ken tuopi kerran, ken kaksi* 'ki (= egyik, valaki) egyszer hoz, ki kétszer', *kenellä oli nälkä, kenellä jano, kenellä jokin muu vaiva* 'ki éhes volt, ki szomjas, kit meg valami más gyötört', é. *saiwad raha kes kaks rubla, kes kolm* 'sie bekamen Geld, Einer zwei Rubel, der Andere drei'.⁴ De itt is elég

¹ N. ANDERSON, Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen I., Dorpat 1879; B. Collinder, Indo-uralisches Sprachgut. Uppsala 1934; B. Collinder, Zur indo-uralischen Frage. Uppsala 1954; J. Angere, Die uralo-jukagirische Frage. Stockholm 1956; A.-M. Uesson, On Linguistic Affinity. The Indo-Uralic Problem. Malmö 1970; A. J. Joki, Uralier und Indogermanen. Helsinki 1973.

² M. A. Castrén, Grammatik der Samojedischen Sprachen. St. Petersburg 1854. 363.

³ K. BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg 1904. 402.

⁴ F. J. Wiedemann, Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn 1973. 266.

gyakran előfordul a szuffixummal bővült alakok használata (fi. *jokin* 'valaki, valamilyen', *kukin* 'minden egyes, ki-ki', é. *keegi* 'valaki', *mingi* 'valamilyen', *kumbki* 'mindkettő' stb.)

Egészeiben véve az uráli nyelvek határozatlan névmásai egymástól nagyon különböző kategóriákat alkotnak. Vannak köztük olyan alakok is, amelyek korábbi főnevekből és melléknvevekből származnak. A fi. *itse*, é. *ise* 'maga' névmás a többi rokon nyelvben megőrizte a „lélek” jelentést. A m. *maga* is hasonló eredetű (eredeti jelentése: 'test, törzs'). A szölk. *ne* (= nyeny. *na*) 'társ' egy bizonytalan jelentésű szerkezet elemévé vált, pl.: *tona netb qaglbm-dv illx na taršaldvtt . . .* "az egyikük most kicsomagolta a szánját".⁵ M. A. Cast-rén adatai szerint (362. l.) a *hüberi* 'jemand' szó 'Mensch'-et is jelent, a *namgeri* 'etwas' pedig egyidejűleg 'Waare' jelentésű főnév is. Undoeurópai jövevényszó a fi. *moni*, é. *moni* 'valamely, valamilyenî több (< **mone* < **mon(e)gh-*, < **men(e)gh-* 'reichlich, viel'),⁶ viszont a magyarban és a permi nyelvekben ez a szó '10' jelentésűvé vált (m. *hat-van*, zür. *ko-min* '30'). A balti nyelvekből való átvétel a fi. *kaikki*, é. *kõik* 'minden, valamennyi' (vö. litv. *kiek* 'hány, mennyi').⁷ A többi finnugor nyelvben is találunk hasonló jövevényszavakat: a mord. *jär*, *är* és a cser. *ar* 'minden, mindegyik' a törökségi nyelvekből (vö. tat. *Kaz. er*), a votj. *bides* és a zürj. *bid* 'minden, mindegyik' a csuvasból, a votj. *jalan* ua. pedig a tatárból származik.

Az uráli nyelvcsaládban a határozatlan névmások tipológiailag érdekes csoportját alkotják azok a szavak, amelyeknek egyik alkotóeleme vagy ősi, vagy kölcsönzött ige. Az ilyen névmások kutatására eddig nem fordítottak elegendő figyelmet. Sőt, az igei alakot néha hagyományos képzőnek tartották (pl. vót. *-lëB* a *tšenlëB* 'valaki' és a *mikälëB* 'valami' szavakban).⁸

Előrebocsátjuk, hogy bár az ige névmási elemként való használatára az uráli nyelvcsalád csaknem minden csoportjából ismerünk példákat, ezek azonban későbbi, párhuzamos fejlődés eredményeként magyarázhatók. Ez a jelenség nem értelmezhető alapnyelviként, legfeljebb arról lehet szó, hogy az alapnyelv szerkezetéből fakadóan végbemehettek ilyen konvergens változások a leánynyelvekben. Az viszont hiba volna, ha ezt az uráli, az indoeurópai és a törökségi nyelvek ősi közös vonásának tartanánk, bár ezekben a nyelvekben is vannak megfelelő szerkezetű névmások (ezekről részletesebben l. alább).

Az uráli nyelvek anyagának ismertetését a finnségi csoporttal kezdjük, amelyben legtöbb a különböző igei alapozású névmás. Az igei származék általában vagy szuffixumként, vagy névutóként, ritkábban prefixumként, vagy prepozícióként (főleg az orosz jövevényszavakban) van jelen.

Legelterjedtebb a kérdőnévmásnak a *tahtma* 'akar' igéből származó alakkal való kombinációja, amely öt nyelvben mutatható ki, következőképpen a finnségi alapnyelvre vezethető vissza. Az észtenben a *tahes* (a *tahtma* 'akar' igéből származó *-des* végződésű gerundium) alak a névmást vagy határozószót határozatlan árnyalatúvá teszi, pl. *kes tahes* 'bárki, akárki', *mis tahes* 'bármi' *kus tahes* 'bárhol'. A finnben a *tahansa* szóval alkotott szerkezet használatos: *kuka tahansa* 'akárki, bárki', *mikä tahansa* 'akármi, bármi', *missä tahansa* 'akárhol, bárhol'. Hasonló a helyzet a lívben, a karjalaiban és a vepszeiben, pl. lív

⁵ Г. Н. Прокофьев, Селькупская грамматика. Ленинград 1935. 44.

⁶ A. J. JokI, Uralier und Indogermanen. 286.

⁷ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologien sanakirja I. Helsinki 1955. 141.

⁸ К. Е. Майтинская, Местоимения в языках разных систем. Москва 1969. 247.

laš vōlg miš tō'ts(ā) 'bármilyen', karj. *rua midä tahto* 'csinálj, amit akarsz (bármit)', vepsz. *laske miš taht otab* 'vigye, amit akar (bármit)'.

A vótban, az izsóiban és a karjalaiban a *saama* 'werden' ige 3. személyű alakja kapcsolódik a kérdőnévmáshoz, s így vagy határozatlan névmás, vagy határozószerűen létre, pl. vót *čenlEB* 'valaki', *mikälEB* 'valami', *kumplEB* 'bármelyik', *kuzalEB* 'valahol', izsó *kel lē* 'valaki', karj. *kelliw* 'valaki', *kuin l'iew* 'bárhogy, valahogy'. A szókapcsolat elemeinek összeolvadásával gyakran olyan összetett szó keletkezik, amelynek regozhatatlan posztpozicionális eleme a mai nyelvben képzőértékűvé vált.

A karjalaiban a *kačot* 'néz', az *ollow* 'van' és a *mäntie* 'megy + tud' igéből származó alakok is használatosak, pl. *kunne kačot* 'valahová', *ken ollow* 'valaki', *mäntie mištä* = bárhonnan valahonnan'. A lívben a már említett *tō'ts(ā)* 'akar' igealak mellett használják a 'van' ige gerundiumát is: *miš volts(ā)* 'valami'.

A balti- finn nyelvekben kis számban előfordulnak olyan névmások, melyeknek a tulajdonképpeni szótőelőtti szótagját igei prefixumnak kell tekintenünk. Ez részben az indoeurópai nyelvek hasonló képzéseinek analógiája, részben az eredeti alakok fejlődésének eredménye.

A vótban két olyan névmás van, amelyeknek *ka-* prefixuma a *kas!* 'nézd!' igealakból származik *kase* 'ez', *kammuga* 'ilyen, olyan'. A karjalaiban és a vepszében *ne-*, *ne-* elemű mutatónévmásokat találunk, amelyeknek képzésmódja analóg a vót prefixumos típusával. E névmások alapeleme szintén az 'ez' jelentésű névmás, pl. karj. *neče* 'ez', tbsz. *nened* 'ezek', vepsze *netse* 'ez', tbsz. *nenę* 'ezek'. A *ne-*, *ne-* prefixum itt is a 'nézd' jelentésű igealakra megy vissza. Lehetséges, hogy analógiás eredetű a vepsze *na-* prefixum is, amely a *ku-* névmásthöz kapcsolódva határozósózt hoz létre: *nakus* 'ott', *nakhu* 'oda', *nakuspā* 'onnan'.⁹

Az *edi-* prefixumos határozatlan névmások és határozósók érdekes típusa jött létre a délkeleti észt nyelvjárásokban: *edikes*, *edikea* 'valaki', *edimia*, *edimis* 'valami', *edikuhu* 'valahová', *edikuna* 'valamikor' stb. Az *edi-* prefixum, eredetéről nézve, lett hatásra létrejött 'nem tudom' jelentésű tükörszó (vö. lett *nezkas* 'nem tudom, ki', *nezkur* 'nem tudom, hol').¹⁰ A lívben az *äts-* prefixummal jött létre az *äts-miņgi* 'valami', *äts-kuļgid* 'valahogy' *äts-kuškās* 'valahol' stb. Ennek a prefixumnak az etimológiája nem világos,¹¹ de nyilvánvalóan ez is a lett nyelv hatására keletkezett, az észt nyelvjárási *edi-*vel analóg szóelem.

A hegyi cseremiszenben a *-šon* képző használatos *kāštā-šon* 'bárhonnan, akárhol', *kānam-šon* 'bármikor, akármikor'. Ez a képző a *šoaš* 'elér, eljut; óhajt'¹² ige határozói igenévi alakjából származik.

A zürjén *kodšure* 'valaki', *mijšure* '(= ami adódik) valami' határozatlan névmása *-šure* képzőeleme a *šurni* 'valahová jut, kerül' igével áll kapcsolatban (a jelen idejű 3. személy megkövesedett alakja).¹³

A magyarban a határozatlan névmásoknak és a határozósóknak két olyan csoportja van, amelynek prefixum-eleme igéből származik. Az 'akar' ige van

⁹ L. KETTUNEN, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. Helsinki 1943. 404.

¹⁰ P. ALVRE, Über eine Neubildung in den finnisch-ugrischen Sprachen auf dem Hintergrunde der pronominalen Typologie. SFU 11: 235–241.

¹¹ H. OJANSUU, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. Turku 1922. 100. L. KETTUNEN, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki 1938. 515;

¹² К. Е. Майтинская, Местоимения в языках разных систем. 258.

¹³ Б. А. Серебrenников, Историческая морфология пермских языков. Москва 1963.

jelen az *akárki*, *akármí*, *akármelyik*, *akárhol*, *akárhonnan* stb. névmásokban (vö. *akar*). Mint ismeretes, az 'akar' ige található a megfelelő latin névmásokban is, azzal a különbséggel, hogy a latin szuffixumnak a magyarban prefixum felel meg, vö. lat. *ubivis* (= akárhol, bárhol) — m. *akárhol*. Nyilvánvaló, hogy volt a szláv nyelvekből is valamilyen prefixumos, közvetlen példa (pl. a szlovák *hociďke* és a magyar *akárhol* névmás jelentése és morfémaik sorrendje azonos). Idegen, török vagy szláv minta feltételezhető a *vala-* előtagú alakokban is¹⁴: *valaki*, *valami*, *valahol* stb. A *vala-*etimológiáját tekintve a *van* ige melléknévi igenevéből, a *való-*ból származik.

A szamojéd nyelvekben is előfordul ige névmás alkotórészeként. Ősi ige-többlől képzett alakok elsősorban a szölkupban találhatóak. Erre már fölhívta a figyelmet G. N. Prokofjev,¹⁵ aki határozatlan névmásokat hoz fel példának: *kud ěme*, *kai ěme*. Ugyanezt találjuk M. A. Castrénál is, bár nála a kommentár hiányzik, viszont párhuzamos alakokat sorol fel: *kuta*, *kud ěme*, *kudejĕm* 'jemand', és *kai ěme*, *kai jĕm*, *kai my* 'etwas'. G. N. Prokofjev szerint e szerkezetek töve azonos a *kut* 'ki' és a *qaj* 'mi' kérdőnévmással, az *ěme* elem pedig az *ego* ige feltételes mód egyes szám 3. sz.-ű alakja. Tehát a vizsgált határozatlan névmási szerkezetek szó szerinti fordítása: 'ki lenne', 'mi lenne'. Ezt az értelmezést némileg más megfogalmazásban későbbi szerzők is megismétlik: „Az *ĕmā* posztpozíciós partikula (az *ĕgo* 'van' ige 3. sz.-ű kondicionális) az orosz *-либо* partikula jelentésének felel meg.”¹⁷ Ugyanitt a *qaj ĕmā* 'valami' és a *kuty ĕmā* (*kunĕmā*) 'valaki' határozatlan névmás mellett példaként idézik a *kūny ĕmā* (*kūnĕmā*) 'valahonnan' határozószót is. De ezzel a szölkupban nem ér véget az ige névmáselemként (vagy határozószóként) való használata, mivel az *ego* 'van' ige, pontosabban ennek a jelen idejű melléknévi igeneve, az *-etl* is részt vesz az általános névmások képzésében (correlativa), pl. *kutl* 'kié' (vö. *kutb* 'ki'), *qail* 'kiféle' (vö. *qaj* 'mi'), *kuttaretl* (= *kuttar* 'hogy' + *etl*) 'miféle, micsoda' szó szerint 'hogyan létező'.¹⁸

N. M. Tyerescsenko hangsúlyozta azt a tényt, hogy a szamojéd nyelvekben magát a kérdőnévmást is lehet ragozni, pl. ngan. *кумунса?* 'miért [= hogyan mondja]?' (*Кумунхун?* 'hogy mondod?', vö. nyeny. *ха''манзь?*, eny. *козумадь?* ua.).¹⁹ Meg kell említenünk azt is, hogy az *ися* 'van' segédigével használt *mā* 'mi' és *сылы* 'ki' kérdőnévmásoknak, bár az alapjelentése nem változik, a használata kissé sajátos, pl. ngan. *Сылы ися туйнурь?* 'Dehát ki is jött?' *Mā ися коньны?* 'Mivé változtál?'²⁰

A finnugor nyelvek határozatlan névmás- vagy határozószó-állományában, a finnégi nyelvektől az obi-ugor nyelvekig, kisebb vagy nagyobb mértékben használatosak az oroszból kölcsönzött, nyilván viszonylag széleskörű indoeurópai hagyományon alapuló, igei eredetű *-нибудь*, *бы*, *хоть*, *любой*, *либо* stb. elemek (*быть* 'van', *хотеть* 'akar', *любить* 'szeret'); vö. pl. lat. *quilibet* 'bárki, akárki' (*qui* 'ki' + *libet* 'akar'), *quivis* 'bárki, akárki' (*qui* 'ki' + *velle* 'akar') igealak). Mint ismeretes, szintén igei eredetű az orosz *каждый* (*къ* + *ждать*

¹⁴ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Budapest 1976. 1076.

¹⁵ Г. Н. Прокофьев, *Селькупская грамматика*. 44.

¹⁶ М. А. Castrén, *Grammatik der Samojedischen Sprachen*. 363.

¹⁷ А. И. Кузнецова—Е. А. Хелимский—Е. В. Грушклина, *Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I. Москва 1980. 299.*

¹⁸ Г. Н. Прокофьев, *Селькупская грамматика*. 44.

¹⁹ Н. М. Терещенко, *Нганасанский язык. Ленинград 1979. 170.*

²⁰ I. m. 171.

'ki + vár') és *кто, что угодно* (vö. *угодно* 'kedvébe jár vkinek') névmás, amelyek közül az első több finnugor nyelvben is elterjedt. Itt csak néhány jellemző példa bemutatására szorítkozunk. 1. or. *-нибыдъ* > karj. *ken-nibuit* 'valaki, bárki, akárki', izsór *midänibut* 'valami, bármi, akármi', vót *kennibit* 'valaki, bárki, akárki', mord. *M kodamä-nibut* 'valamilyen, bármilyen, akármilyen', mord. *E kije-but'i* 'valaki, bárki, akárki', komi-permják *kin-nibud* ua. ua., vog. *χοιε-nébut* ua.; 2. or. *бы* > vót *kuibi* 'akárhogy, bárhogy'; 3. or. *хоть(u), хотя* nyj. *хоть* > vót *hot_kuhō* 'bárhová, akárhová', karj. *hot kudamahe kajo* 'bármilyen, akármilyen' (kajo- or. *кое-*), mord. *M kal-ki* 'bárki, akárki', cser. *H χοl kăštă* 'bárhon, akárhon', zürj. *ket-kod* 'bárki, akárki', votj. *kolma* 'bármi, akármi', vog. *kuš χota* 'bárki, akárki', *kōč məta kō* 'jeder beliebige (Mann)'; 4. or. *любой, либо* > karj. *mi luwo* 'valami, bármi, akármi', *libo midä* ua., mord. *M kozä-libä* 'valahová, bárhová, akárhozá', komi-permják *měj-libo* 'valami, akármi, bármi', *kicem-libo* 'valamilyen, bármilyen, akármilyen'.

Meg kell jegyeznünk, hogy az említett példák mindegyikében a szerkezet alapja mégis ősi tövű kérdőnévmás (vagy határozószó). a szerkezet csak a határozatlanság jelentésárnyalatával egészül ki. A nehezen tagolható orosz *каждый*, nyj. *кажрый* névmást a következő formában vették átj mord. *M kažnaj* votj. *každoj*, zürj. *každej*, vog. *kăčəŋ* stb.

Egészen véletlen, igei tőből származó jelenségnek kell tartanunk a fent idézett észti *edi-* prefixumos *edikus* 'valaki', *edimis* 'valami' alakokat, amelyeknek szerkezetiileg pontos megfelelőjét találjuk a törökségi nyelvekben isj a gagaut *bāmhiuu* 'valami' határozatlan névmás is egy egész mondat összevonásával keletkezett < *билмеерим, не шеи* 'nem tudom, mi').

Az uráli nyelvekben a névmások képzésére az igető felhasználásán kívül más érdekes lehetőségeket is ismerünk (pl. a kérdőnévmások reduplikációja *m. ki-ki*, mord. *E meze-meze* ua.), de ezeknek az alakoknak a részletes vizsgálata már túllépi a jelen tanulmány témájának kereteit.

PAUL ALVRE

Die verbale Komponente der Pronomen der uralischen Sprachen

VON PAUL ALVRE

Die Indefinitpronomen gehören in den Sprachen der Welt zu den relativ spät entstandenen Pronomen, die meistens aus den Stämmen der Fragepronomen gebildet wurden; bzw. kennen wir in den uralischen Sprachen auch solche, deren Grundwort ein Substantiv oder Adjektiv ist.

Innerhalb der uralischen Sprachfamilie bilden eine typologisch interessante Gruppe jene Indefinitpronomen, deren eine Komponente ein Verb ist. Obwohl wir für sie Beispiele aus fast allen Gruppen der uralischen Sprachfamilie kennen, sind sie als Ergebnis einer späteren Parallelentwicklung zu bewerten, was so zu verstehen ist, daß solche konvergenten Veränderungen in den Tochtersprachen infolge der Grundsprachenstruktur zustande gekommen sein können. Im allgemeinen wurden Verben mit der Bedeutung 'wollen', 'wünschen', 'werden' und 'sein' zu Bestandteilen der Indefinitpronomen.

